DOI: 10.31648/pw.12116

Elżbieta Olzacka
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8025-9199
Jagiellonian University

KULTUROWA MOBILIZACJA W UKRAINIE PODCZAS PEŁNOSKALOWEJ ROSYJSKIEJ INWAZJI (2022)

Cultural mobilization in Ukraine during the full-scale Russian invasion (2022)

Abstract: The article aims to explain how Ukrainian culture was utilized as a tool to mobilize both Ukrainian and global society in the early months following Russia's full-scale invasion of Ukraine. In the first part, the cultural policy of Ukraine during the initial hybrid phase of the Russian aggression against Ukraine. The second part focuses on selected cultural initiatives that were implemented with the aim of mobilizing Ukrainian society. Finally, the article discusses cultural diplomacy during the full-scale Russian invasion, aimed at informing the global public about the war and securing moral and material support for the fight. The article analyzes existing sources, obtained mainly from the official websites of Ukrainian cultural institutions and Ukrainian media.

Keywords: cultural mobilization, Ukraine, Russian aggression against Ukraine, wartime cultural diplomacy, cultural politics

Wstęp

Odpowiedzią Ukraińców na pełnoskalową inwazję Rosji, rozpoczętą 24 lutego 2022 r., była nie tylko skuteczna mobilizacja militarna, lecz także szeroka mobilizacja kulturowa angażująca jednostki, organizacje i instytucje związane z kulturą. W obliczu wojny kultura stała się świadomie wykorzystywanym narzędziem wzmacniania tożsamości narodowej, budowania solidarności społecznej oraz aktywizowania społeczeństwa wokół wspólnego celu – obrony kraju.

Od pierwszych dni rosyjskiej agresji znaczącą rolę w organizowaniu krajowego i międzynarodowego oporu i wsparcia odgrywał tzw. kulturowy front, tworzony przez artystów i działaczy kultury i wspierany przez ukraińskie instytucje państwowe. Już czwartego dnia inwazji dyrektor Ukraińskiego Funduszu Kulturalnego W. Berkows'kyj zaapelował „do wszystkich instytucji kulturalnych w Ukrainie, do wszystkich aktywistów i do wszystkich, którzy tworzą krajobraz kulturowy kraju" (Vladyslav… 2022) do przyłączenia się do wojennego wysiłku.

Ukraiński Fundusz Kulturalny, państwowa instytucja stworzona w 2017 r., stała się jednym z centrów koordynujących inicjatywy związane z dokumentacją rosyjskich zbrodni przeciwko dziedzictwu kulturowemu, rozwijaniem kultury w czasie wojny oraz pozyskiwaniem międzynarodowego wsparcia dla ukraińskiej walki pod hasłem „Stand with Ukraine". Inne państwowe instytucje, a zwłaszcza Instytut Ukraiński od 2018 r. rozwijający ukraińską dyplomację kulturalną, również pozostały aktywne mimo problemów z finansowaniem[1]. Obok działań instytucji państwowych kluczową rolę odegrały oddolne inicjatywy, w ramach których artyści, aktywiści, muzealnicy i lokalne społeczności organizowały akcje wspierające opór wobec rosyjskiej agresji.

Celem artykułu jest przedstawienie roli ukraińskiej kultury jako narzędzia mobilizacji społecznej oraz przyspieszonej dekolonizacji w pierwszych miesiącach po rozpoczęciu pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę. W pierwszej części artykułu omówiona zostanie rewolucja godności jako rewolucja postkolonialna, inicjująca przemiany tożsamościowe w ukraińskim społeczeństwie i uwypuklająca znaczenie kultury jako przestrzeni oporu i samoafirmacji. Następnie przedstawiona zostanie polityka kulturalna Ukrainy w pierwszej hybrydowej fazie wojny rosyjsko-ukraińskiej[2], wzmacniająca te oddolne procesy. W kolejnej części artykułu pokazane zostaną wybrane inicjatywy w dziedzinie kultury, służące mobilizacji ukraińskiego społeczeństwa. Szczególną uwagę poświęcono procesom derusyfikacji i dekolonizacji przestrzeni kulturowej, które nasiliły się po rozpoczęciu pełnoskalowej inwazji w 2022 r. Na koniec omówiona zostanie dyplomacja kulturalna mająca na celu informowanie globalnej opinii publicznej o wojnie i zapewnienie sobie jej symbolicznego oraz materialnego wsparcia.

W artykule wykorzystano analizę źródeł zastanych, pozyskanych z oficjalnych stron internetowych ukraińskich instytucji kulturalnych, oraz ukraińskich mediów. Analiza objęła informacje prasowe dotyczące różnego rodzaju inicjatyw kulturalnych w 2022 r., wywiady i wypowiedzi przedstawicieli instytucji kultury oraz artystów, a także raporty i materiały zamieszczone na stronach państwowych organizacji kulturalnych. Dzięki temu uzyskano możliwie szeroki, choć nie systematyczny i wyczerpujący, obraz działań podejmowanych zarówno na poziomie instytucjonalnym, jak i oddolnym.

---

1 Budżet instytucji kulturalnych został drastycznie zredukowany i przeznaczony na specjalny fundusz rezerwowy na potrzeby wojenne zgodnie z dekretem Gabinetu Ministrów Ukrainy z dnia 10 marca 2022. Pełny tekst dekretu dostępny na: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/245-2022-%D0%BF#Text.

2 Przyjmuję, że wojna rosyjsko-ukraińska rozpoczęła się wkroczeniem rosyjskich wojskowych na Krym 27 lutego 2014 r. W odróżnieniu jednak od klasycznego i otwartego konfliktu zbrojnego pierwsza faza rosyjskiej agresji miała charakter hybrydowy, będąc niekonwencjonalnym połączeniem rozwiązania siłowego i działań niemilitarnych w sferze ekonomicznej, dyplomatycznej, informacyjnej, kulturowej i psychologicznej (por. Banasik | Parafianowicz 2015; Pacek 2018).

1. Rewolucja godności jako „rewolucja postkolonialna”

Rewolucja godności, która w 2014 r. doprowadziła do politycznej transformacji i zmiany władzy w państwie, jest często opisywana jako „narodziny nowego ukraińskiego narodu i społeczeństwa” (Osipian 2014; Portnov 2014). Pod wpływem masowych protestów wielu Ukraińców uwierzyło nie tylko w to, że zasługuje na godne życie, podobnie jak inni Europejczycy, lecz także że ich kultura i język są wartościowe i zasługują na szacunek oraz uznanie. Patriotyczne nastroje i wzrost przywiązania narodowego były wzmacniane przez pogłębiający się konflikt z Rosją, która w marcu 2014 r. anektowała Krym i wsparła separatystów z wschodnich i południowych regionów kraju.

Wojna uruchomiła i przyspieszyła procesy dekolonizacyjne w Ukrainie zarówno w wymiarze politycznym, ekonomicznym i społecznym, jak i kulturowym. Ukraiński projekt dekolonialny, jak zauważyła A. Matusiak (2020, 28), obejmuje sferę świadomości i wiedzy, znosząc „dualistyczne myślenie oparte na antagonizmie hierarchii kolonialne-imperialne”. Z jednej strony, ułatwiło to rosnące postrzeganie kultury rosyjskiej jako imperialnej, tłamszącej tożsamość narodową Ukraińców i narzucającej swoje kody kulturowe oraz hierarchie, przez które Ukraińcy postrzegali siebie w zniekształcony sposób (por. Riabchuk 2016). Z drugiej strony, wstrząs, spowodowany rewolucją i wojną okazał się dla społeczeństwa ukraińskiego zmianą „dynamizującą, stymulującą do działania, wyrażającą zdolność społeczeństwa do twórczego oddolnego samoprzekształcania się, do samodoskonalenia, a w konsekwencji – do wyłaniania się nowej tożsamości” (Matusiak 2020, 33).

Odwołując się do tego transformacyjnego potencjału rewolucji godności, przekraczającego sferę polityczną i społeczną i obejmującego procesy tożsamościowe, I. Gerasimov (2014) nazwał ją „pierwszą postkolonialną rewolucją”. Według niego to właśnie poczucie upodmiotowienia i sprawczości Ukraińców, którzy wyszli na Majdan, były kluczowe w kształtowaniu się narodowej suwerenności. „Ukraińska rewolucja jest rewolucją postkolonialną”, pisze Gerasimov (2014, 23), „ponieważ chodzi w niej o to, że ludzie zyskują własny głos i w procesie tego aktu samostanowienia tworzą nowy naród ukraiński jako wspólnotę wynegocjowanych, solidarnych działań świadomych siebie jednostek”. W podobnym duchu o rewolucji godności wypowiedzieli się ukraińscy historycy A. Portnov (2014) i A. Osipian (2014), uznając ją za moment narodzin ukraińskiej podmiotowości zarówno w sensie narodowym, jak i ukonstytuowania się społeczeństwa obywatelskiego.

Jednocześnie po 2014 r. debaty o dekolonizacji zaczęły przenikać z wąskich intelektualnych kręgów do dyskursu publicznego (por. Chernetsky 2003). Coraz powszechniej rozumiano, że bez dbania o rozwój własnej kultury Ukraińcy będą kontynuować „patrzenie na samych siebie oczami metropolii” (Hrabovskyi | Losiev 2014). Pragnienie, by „Ukraina stała się bardziej ukraińska,” zjednoczyło polityków, aktywistów, artystów oraz tzw. zwykłych ludzi, nadając tym zmianom

spontaniczny i entuzjastyczny charakter (Olzacka 2024). Widocznymi wskaźnikami tych procesów były transformacja praktyk językowych oraz dobrowolne przejście na język ukraiński w codziennej komunikacji, rosnące zainteresowanie historią i dziedzictwem kulturowym Ukrainy, a także rosnąca chęć konsumowania rodzimej kultury popularnej (Ben 2019; Kulyk 2019).

Od 2014 r. kultura ta przeżywa rozkwit, związany ze wzmocnieniem pozycji ukraińskojęzycznych twórców i rosnącym popytem na ich produkty w kraju i za granicą, a także bezprecedensowym wsparciem państwa (Olzacka 2024; Pesenti 2020). Polityka kulturalna stała się jednym z głównych priorytetów nowych pomajdanowych władz, szukających sposobów na konsolidację społeczeństwa w warunkach rosyjskiej agresji hybrydowej i rozwijającego się dynamicznie konfliktu zbrojnego z prorosyjskimi separatystami w Donbasie.

2. Ukraińska polityka kulturalna wobec zagrożeń hybrydowych

Po rewolucji godności w Ukrainie rozpoczął się proces reform obejmujący również sferę zarządzania kulturą. Wcześniej, w ciągu pierwszych dwóch dekad ukraińskiej niepodległości, zmiany utrudniał brak stabilnej i długoterminowej polityki kulturalnej, dramatyczne niedofinansowanie sektora kultury pogłębiane przez kryzys ekonomiczny, a także korupcja i nieefektywność instytucji publicznych, odziedziczonych po poprzednim ustroju. Poważnymi barierami dla rozwoju ukraińskiej kultury były również brak zdecydowanych reform instytucjonalnych i systemowego wsparcia oraz głęboki rozdział pomiędzy finansowanym z państwowego budżetu sektorem kultury a dynamiczną niezależną sceną artystyczną (Botanova 2016; Olzacka 2024; Pesenti 2020).

W warunkach zagrożenia dla bezpieczeństwa państwowego spowodowanego rosyjską agresją, ukraińskie władze uznały konieczność wzmocnienia ukraińskojęzycznej kultury, której istnienie legitymizowało istnienie suwerennego ukraińskiego narodu. Jednocześnie, od 2014 r. pogłębiał się proces sekurytyzacji ukraińskiej kultury i tożsamości narodowej (Olzacka 2024). Rządzące elity uznały, że nie tylko sfera informacyjna, lecz także przestrzeń symboliczna i kulturowa stały się przedmiotem hybrydowych ataków ze strony Rosji, która była w stanie wykorzystać posiadane zasoby, by narzucać własnemu społeczeństwu, Ukraińcom i globalnej społeczności określone narracje (por. Kaszuba 2023). Narracje te dotyczyły zarówno bieżących wydarzeń, jak i szerzej – postrzegania ukraińskiej i rosyjskiej kultury i ustalania hierarchii pomiędzy nimi.

Uznając tworzenie wspólnej przestrzeni kulturowej za sprawę narodowego bezpieczeństwa, stworzono bądź radykalnie zreformowano państwowe instytucje odpowiedzialne za rozwój i promocję kultury w Ukrainie i za granicą. W 2014 r. rozpoczęto restrukturyzację Państwowej Agencji Ukrainy ds. Kina i Centrum

Dowżenki[3], zaś dwa lata później powołano Ukraiński Instytut Książki. W kolejnym roku powstały dwie ważne i długo wyczekiwane przez ukraiński sektor kultury instytucje – Ukraiński Fundusz Kulturalny oraz Ukraiński Instytut. Szczególnie z tą pierwszą instytucją wiązano duże nadzieje, gdyż jej zadaniem miało być wprowadzenie nowych mechanizmów finansowego wsparcia dla inicjatyw z obszaru kultury i przemysłów kreatywnych[4]. Instytucje te stały się jednocześnie poligonem wdrażania nowych europejskich zasad zarządzania instytucjami i projektami kulturalnymi, tworzenia horyzontalnych sieci współpracy w dziedzinie kultury, a także dialogu pomiędzy urzędnikami państwowymi, artystami i aktywistami (Olzacka 2024; Pesenti 2020).

W ukraińskim dyskursie publicznym pojawiła się jednocześnie koncepcja bezpieczeństwa kulturowego, w której nacisk położono na dwie główne kwestie. Po pierwsze, na ochronę własnej przestrzeni informacyjnej i kulturowej przed wrogimi wpływami Rosji. W tym celu wprowadzono szereg nowych rozwiązań prawnych zakazujących rozpowszechniania na terenie Ukrainy rosyjskich produktów kultury, zwłaszcza tych zawierających treści uznane za szkodliwe dla bezpieczeństwa państwa. Po drugie, uwagę poświęcono rozwijaniu lokalnych przemysłów kulturalnych w celu wzmacniania tożsamości narodowej, przywiązania do ukraińskiego państwa i kształtowania percepcji bieżących wydarzeń (Olzacka 2024; Zhurzhenko 2021).

Przede wszystkim zadbano o rozwój i promocję kultury w języku ukraińskim. Stąd na państwowe finansowanie w ramach konkursów organizowanych przez Państwową Agencję Ukrainy ds. Kina oraz Ukraiński Instytut Książki mogły liczyć jedynie dzieła w tym języku (Olzacka 2024). Narzędziem ukrainizacji stały się również zasady ustalające obowiązkowe kwoty programów, audycji i piosenek w języku ukraińskim w radiu i telewizji (Zakusylo 2016). Przyjęte rozwiązania pozwoliły na promocję artystów, chcących tworzyć w języku ukraińskim, a do tej pory ta możliwość była blokowana przez wymogi rynku priorytetyzującego rosyjskojęzyczne produkty kultury.

W przypadku ukraińskiej kinematografii na ten problem zwróciła uwagę D. Dabert (2014, 23), wyjaśniając, że realizacja filmów w języku rosyjskim znacząco zwiększała szanse na sukces na wielomilionowym rynku wschodnim, obejmującym nie tylko Federację Rosyjską, lecz także takie kraje jak Białoruś czy Kazachstan. Ukraińscy aktorzy i aktorki chętnie występowali w rosyjskich produkcjach, które ułatwiały rozwój kariery i dawały możliwość zdobycia międzynarodowej rozpoznawalności. Szerokim echem odbiła się np. rola B. Stupki w ukraińsko-rosyjskiej

---

[3] Państwowa Agencja Ukrainy ds. Kina została utworzona w 2011 roku jako agencja wykonawcza państwowej polityki w dziedzinie kinematografii, podlegająca Ministerstwu Kultury. Z kolei Narodowe Centrum Ołeksandra Dowżenki powstało w 1994 r. jako zamknięte dla publiki centrum kopiowania i przechowywania filmów.

[4] https://ucf.in.ua/en/p/about (zob. również: Botanova 2016; Pesenti 2020).

koprodukcji *Taras Bulba* z 2009 r. w reżyserii W. Bortki. Co ciekawe, film ten został zakazany w Ukrainie w 2014 r. z powodu „zniekształcania wydarzeń historycznych, fałszowania i dyskredytowania ukraińskiej idei narodowej oraz jawnie antyukraińskiego przekazu, który podważa samo istnienie narodu ukraińskiego" (Mazur 2014).

Podobnie na rynku muzycznym, na którym do 2014 r. nawet 70 procent wykonawców stanowili artyści rosyjscy, ukraińscy twórcy wybierali język rosyjski, gdyż ułatwiało im to dostęp do szerszej publiczności oraz umożliwiało koncertowanie w Rosji (Ben 2019). Z kolei artyści tworzący w języku ukraińskim mieli mniejsze szanse na zaistnienie w przestrzeni publicznej – byli słabiej rozpoznawalni, a słabszy popyt przekładał się na niższe zyski i ograniczone możliwości rozwoju. Taki stan rzeczy prowadził do powszechnego przekonania, że muzyka ukraińska jest słabszej jakości, nie cieszy się zainteresowaniem odbiorców, a wprowadzenie obowiązkowych kwot dla twórczości ukraińskojęzycznej w radiu i telewizji doprowadzi do załamania rynku (Ben 2019; Moskvychova 2020).

W rzeczywistości jednak protekcjonistyczna polityka kulturalna wprowadzona przez pomajdanowy rząd przyczyniła się do rozwoju lokalnych przemysłów kreatywnych oraz zmiany trendów na rynku muzycznym i filmowym. Przykładem może być popularne studio „Kwartał 95", które początkowo produkowało filmy wyłącznie w języku rosyjskim, z udziałem rosyjskich aktorek i aktorów, a w 2018 r. wyprodukowało swój pierwszy film w języku ukraińskim (por. Olzacka 2023). Również wprowadzenie kwot językowych i zakazu koncertowania w Ukrainie dla wielu rosyjskich muzyków stworzyło przestrzeń dla rozwoju ukraińskich zespołów oraz wzmocniło trend, by nagrywać utwory w języku ukraińskim. Dotyczyło to wielu zespołów wcześniej tworzących wyłącznie w języku angielskim i rosyjskim, m.in. The Hardkiss czy PianoBoy, a także artystów takich jak Tina Karol czy Serhij Babkin (por. Moskvychova 2020).

W ramach nowej odwołującej się do narodowotwórczych funkcji kultury polityki kulturalnej stworzono również system zachęcający twórców do podejmowania konkretnych tematów. Były to przede wszystkim tematy związane z narodową historią i tradycjami, „zapomnianym" dziedzictwem historycznym i kulturowym oraz promujące biografie znanych Ukraińców. Szczególną uwagę poświęcono również tworzeniu filmów, seriali i programów telewizyjnych przedstawiających najnowszą historię polityczną Ukrainy i jej nowych bohaterów. W tym celu specjalne środki w ramach budżetu Państwowej Agencji Ukrainy ds. Kina zostały wyasygnowane na tematyczne konkursy związane m.in. z obchodami setnej rocznicy ogłoszenia Ukraińskiej Republiki Ludowej i bitwy pod Krutami, a Ministerstwo Kultury stworzyło specjalny program wsparcia „Produkcji i dystrybucji patriotycznych filmów" (Olzacka 2023, 444).

Procesy powiązane z dekolonizacją myślenia, rozwojem ukraińskojęzycznej kultury i wzmacnianiem tożsamości narodowej znacząco pogłębiły się po rozpoczęciu pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę w 2022 r.

3. Mobilizacja kultury w czasie pełnoskalowej inwazji

Sytuacja egzystencjalnego zagrożenia, przed którą stanął naród ukraiński 24 lutego 2022 r., znacząco wzmocniła potrzebę derusyfikacji przestrzeni publicznej i kultury oraz całkowitego odcięcia się od rosyjskiej dominacji kulturowej. Władze państwowe przyjęły konsekwentną politykę usuwania wpływów językowych, kulturowych i symbolicznych związanych z Rosją, wspierając usuwanie pomników i toponimów gloryfikujących postacie powiązanych z rosyjską imperialną kulturą[5] oraz wprowadzając dalsze zakazy ograniczające dostępność rosyjskiej kultury w Ukrainie. Równocześnie w ukraińskich mediach zintensyfikowano promocję treści wyjaśniających mechanizmy kulturowej kolonizacji, jakiej przez dziesięciolecia poddawani byli Ukraińcy[6].

Promocja procesów dekolonizacyjnych stała się jednym z priorytetów Ukraińskiego Funduszu Kulturalnego po 2022 r.[7] Procesy odzyskiwania dziedzictwa zawłaszczonego przez Rosjan odbywają się również oddolnie. Przykładem może być program artystyczny przygotowany przez D. Grebenko, zatytułowany *Przy ogniu (Pieśni Ukrainy skradzione przez Rosję. Zwracamy to, co nasze)*. Głównym celem koncertu-spektaklu, wystawianego w Teatrze Muzyczno-Dramatycznym im. Tarasa Szewczenki w Łucku, jest „zwrócenie uwagi na jedną z największych rosyjskich kradzieży: kradzież ukraińskiego dziedzictwa kulturowego”[8]. Temat u k r a d z i o n y c h dzieł, tradycji, a nawet artystów pojawia się również w formie materiałów edukacyjnych i dokumentalnych publikowanych na ukraińskich kanałach na platformie YouTube[9].

Od 2022 r. obserwuje się również wyraźny wzrost wyboru języka ukraińskiego zarówno w codziennej komunikacji, jak i w sferze ekspresji artystycznej (Kulyk 2024). Zjawisko to można interpretować jako świadomy akt tożsamościowy i polityczny, wyrażający sprzeciw wobec rosyjskiej agresji oraz solidarność z państwem i narodem ukraińskim. Przykładem może być znany artysta Maks Barskych, który po rozpoczęciu pełnoskalowej inwazji nie tylko publicznie zadeklarował przejście na język ukraiński w swoich utworach i codziennej

---

5 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text.

6 Przykładem mogą być artykuły zamieszczane na portalu Ukraïner w zakładce „Derusyfikacja”: https://www.ukrainer.net/thread/viyna/derusyfikatsiia/.

7 https://ucf.in.ua/news/priorytetni-napriamy2025.

8 https://teatr.volyn.ua/performance/152/.

9 Na przykład: https://www.youtube.com/watch?v=B6fgguDOrlI.

komunikacji, lecz także nagrał specjalne piosenki mające mobilizować ukraińską i globalną publikę do wsparcia Ukrainy (Baraban 2022). Zmiany dotyczą też muzyki słuchanej przez ukraińskich odbiorców na platformach takich jak YouTube czy Spotify, które przed 2022 r. były zdominowane przez rosyjskojęzyczne utwory (Molfar 2022; por. Hrudka 2023).

Jednocześnie w czasie wojny niezwykle aktywni pozostają zarówno ukraińscy artyści i twórcy, jak i państwowe instytucje kulturalne. Wojna w niezwykłym stopniu zmobilizowała artystów wizualnych, którzy pod wpływem nowych doświadczeń tworzą plakaty, grafiki i płótna. Aby uczynić ich prace bardziej powszechne Ukraiński Fundusz Kulturalny w czerwcu 2022 r. uruchomił specjalną platformę online Sztuka Zwycięstwa (Mystetstvo peremohy).[10] Za jej pomocą każdy artysta może podzielić się z publicznością swoją pracą w następujących kategoriach: mural, obraz, plakat, mem oraz ilustracja. Berkows'kyj, zachęcając twórców do zamieszczania swoich prac na platformie, podkreślił, że „każdy powinien wiedzieć i pamiętać o rosyjskiej inwazji na wolną Ukrainę i zaciętej walce Ukraińców! I sztuka w tym pomoże!" (UKF… 2022). Rozpowszechnianie sztuki wojennej jest tu zatem rozumiane jako narzędzie walki z wrogiem i ważny element wojny informacyjnej.

W pierwszych miesiącach rosyjskiej inwazji aktywna pozostawała również Państwowa Agencja Ukrainy ds. Kina, która bazując na wcześniejszych doświadczeniach, umiejętnie wykorzystywała kino jako narzędzie wzmacniania patriotyzmu Ukraińców (por. Olzacka 2023). Imponującą inicjatywą tej instytucji, możliwą do realizacji dzięki współpracy z Kancelarią Prezydenta Ukrainy, Siłami Zbrojnymi Ukrainy oraz organizacjami pozarządowymi i sponsorami, był cykl pokazów filmowych *Kino dla Zwycięstwa!* (*Kino zarady Peremohy!*), którego pierwsza edycja odbyła się pomiędzy sierpniem a październikiem 2022 r.

W czasie Narodowego Filmowego Tournée w osiemnastu regionach Ukrainy odbyło się 1036 pokazów filmowych w różnych miejscach (nie tylko w miastach, lecz także tam, gdzie dostęp do kina jest utrudniony, w tym w przyfrontowych jednostkach wojskowych). Oprócz wyświetlania filmów wydarzeniom tym towarzyszyły spotkania ze sławnymi ukraińskimi reżyserami, aktorami i filmowcami, m.in. z B. Beniukiem i A. Seitabłajewem. Według organizatorów głównym celem projektu było zwiększenie „ducha walki" oraz społecznej solidarności w warunkach konfliktu zbrojnego, a także – w przypadku pokazów w jednostkach wojskowych – okazanie wdzięczności i wsparcia dla walczących żołnierzy (Kotubey 2022). Sukces pierwszej edycji wydarzenia sprawił, że było ono kontynuowane w 2023 r.

W 2022 r. w całym kraju odbywały się również koncerty muzyki i spektakle teatralne, których celem było „podtrzymanie ducha narodu" oraz okazanie poparcia i zbiór środków na potrzeby Sił Zbrojnych Ukrainy. Koncerty te organizowano

[10] https://milart.ucf.in.ua/.

zarówno przez samych artystów, jak i teatry, filharmonie czy opery. Na przykład w maju 2022 r. w miastach zachodniej Ukrainy odbył się cykl koncertów muzyki poważnej *Walka o Ukrainę*. Jego pomysłodawca i autor, kompozytor R. Hryhoriw, tłumaczył: „Zjednoczyliśmy się, aby wesprzeć niepokonany naród i zebrać fundusze na wsparcie Sił Zbrojnych oraz podziękować krajom, które są z nami na drodze do zwycięstwa" (Biy… 2022). Z kolei Lwowska Opera Narodowa zaprezentowała charytatywny projekt *Razem z Ukrainą* – cykl internetowych koncertów znanych dzieł ukraińskich kompozytorów i światowych klasyków emitowany w operach 32 krajów, z których dochód został przeznaczony na zakup mobilnego szpitala wojskowego (Mori 2022). Także Kijowski Akademicki Teatr Lalek zainicjował cykl bezpłatnych przedstawień dla dzieci, „aby podtrzymać ducha walki mieszkańców Kijowa" (Dlya… 2022). Wkrótce artyści przygotowali też specjalny spektakl dla dorosłych – rannych żołnierzy przebywających w Kijowskim Szpitalu Wojskowym, aby w ten sposób okazać swoje poparcie dla walczących.

4. Dyplomacja kulturalna w czasie rosyjskiej inwazji

Oprócz działań na wewnętrznym lokalnym f r o n c i e k u l t u r o w y m, gdzie sztuka i kultura służą mobilizacji ukraińskiego społeczeństwa, w 2022 r. bardzo dużo inicjatyw kulturalnych skupionych było na mobilizowaniu międzynarodowej opinii publicznej. Do zdecydowanych działań i wsparcia Ukrainy namawiali ukraińscy artyści podczas międzynarodowych wydarzeń kulturalnych. Na przykład artyści z Kalush Orchestra po zwycięskim występie na Eurowizji w 2022 r. wezwali europejską społeczność do „ratowania ukraińskiego Mariupola" (Kalush… 2022). Z kolei na festiwalu w Cannes, podczas premiery ukraińskiego filmu *Wizja motyla*, filmowcy – przy dźwiękach syren przeciwlotniczych – stanęli z kontrowersyjnym banerem *Russians kill Ukrainians. Do you find it offensive and disturbing to talk about this Genocide?*[11], zwracając uwagę na ludobójcze zbrodnie wojenne popełniane przez Rosjan (U den… 2022).

Ważną rolę w mobilizacji światowej opinii publicznej odgrywa Instytut Ukraiński, powołany w 2018 r. w celu prowadzenia nowoczesnej dyplomacji kulturalnej. Podsumowując działalność Instytutu w 2022 r., dyrektor tej instytucji W. Szejko podkreślił:

> Wojna Rosji z Ukrainą stała się ważnym momentem dla dyplomacji kulturalnej i jej strategicznego zadania – obrony podmiotowości i autorytetu państwa w świecie za pomocą środków kultury. […] Wojna w przekonujący sposób potwierdza tezę

[11] „Rosjanie zabijają Ukraińców. Czy mówienie o tym ludobójstwie uważasz za obraźliwe i niepokojące?".

konsekwentnie bronioną przez Instytut Ukraiński: dyplomacja kulturalna była i jest ważnym czynnikiem bezpieczeństwa narodowego (Sheyko 2022).

Dlatego od początku rosyjskiej pełnoskalowej inwazji intensyfikowane są działania promujące ukraińską kulturę na świecie. Wydarzenia te mają na celu zarówno kreowanie pozytywnego wizerunku Ukrainy i Ukraińców, jak i informowanie zagranicznej publiczności o trwającej wojnie i zdobywanie materialnego oraz symbolicznego wsparcia na jej prowadzenie. Są to wydarzenia o bardzo różnym formacie. Na przykład 4 grudnia 2022 r. w prestiżowej Carnegie Hall w Nowym Jorku odbył się zorganizowany przez Instytut Ukraiński koncert *Notes from Ukraine*, poświęcony setnej rocznicy powstania słynnej ukraińskiej kolędy *Szczedryk*. Kolęda ta, znana w anglosaskim świecie pod tytułem *Carol of the Bells* stała się ważnym symbolem kultury ukraińskiej – ważnej i wartościowej, a jednak wciąż słabo rozpoznawanej[12].

W koncercie, na który wyprzedano wszystkie bilety, wzięli udział nie tylko sławni muzycy z Ukrainy i Stanów Zjednoczonych, lecz także specjalni goście, m.in. Martin Scorsese, który został jednym z ambasadorów tego wydarzenia. Podczas koncertu światła w sali były zgaszone, by przypomnieć słuchaczom, w jak trudnej sytuacji znajdują się miliony mieszkańców Ukrainy, borykający się z ciągłymi przerwami dostaw prądu. Po występie z publicznością połączył się online prezydent Ukrainy, W. Zełenski, przypominając: „Potrzebujemy waszego wsparcia! Każdy lekarz, który jest zmuszony do operowania w ciemności. […] Każdy Ukrainiec, który wierzy w wolność pomimo ciemności. Razem możemy powstrzymać tę wojnę!" (Notes… 2022).

Podobne znaczenie mają dziesiątki inicjatyw organizowanych na całym świecie – również w niewielkich klubach, księgarniach czy kawiarniach. Trasy koncertowe po europejskich i amerykańskich miastach zorganizowały, często przy wsparciu Instytutu Ukraińskiego lub Ukraińskiego Funduszu Kulturalnego, takie zespoły jak Dakh Daughters, DakhaBrakha czy Gogol Bordello. Ukraińskie książki promowane są na prestiżowych międzynarodowych targach książek, a świat poznaje ukraińskich pisarzy. Na przykład S. Żadan, pisarz, poeta i muzyk z Charkowa, który od 2014 r. aktywnie wspiera ukraińską walkę, został w 2022 r. nominowany do literackiej Nagrody Nobla, a powieść ukraińskiej pisarki J. Kuzniecowej *Zapytaj Mieczkę* została nominowana do European Union Prize for Literature. Od lutego 2022 r. również ukraińscy artyści wizualni, jak nigdy wcześniej, mają możliwość prezentacji swoich prac za granicą, również w tak prestiżowych miejscach jak Muzeum Sztuki Współczesnej w Nowym Jorku, które otworzyło wystawę *In Solidarity* promującą sztukę ukraińskich artystów.

12 Melodia kolędy jest znanym motywem muzycznym, wykorzystywanym w filmach i serialach, czemu do tej pory nie towarzyszyła świadomość, że jest to dzieło ukraińskiego kompozytora Mykoły Łeontowycza.

Wszystkie te wydarzenia, oprócz promowania ukraińskiej kultury i zwiększania jej globalnej widoczności, mają charakter charytatywny. Nieodłącznym elementem pokazów filmów, koncertów czy spotkań z ukraińskimi pisarzami i artystami są bowiem zbiórki pieniędzy i materialnych środków, które mają posłużyć Siłom Zbrojnym Ukrainy, ludności cywilnej bądź uchodźcom. Należy też zauważyć, że wydarzenia organizowane w takich krajach jak Polska, które przyjęły ogromną liczbę mieszkańców Ukrainy uciekających przed wojną, mają znaczenie zarówno dla integracji społeczności uchodźczej, jak i lepszego wzajemnego poznania się i asymilacji ze społeczeństwem goszczącym.

Dodatkowo, oprócz działań zmierzających do przekazania światu informacji, że „kultura ukraińska jest cenna i wartościowa", inne inicjatywy niosą przekaz „kultura ukraińska znajduje się w śmiertelnym zagrożeniu". Na przykład anglojęzyczny partycypacyjny projekt Instytutu Ukraińskiego *Postcards from Ukraine* ma na celu „opowiedzenie światu o destrukcji ukraińskiej kultury" (Postcards… 2022). Instytut przygotował 80 specjalnych „pocztówek", dostępnych poprzez stronę internetową projektu i rozmieszczonych na specjalnej interaktywnej mapie, które można udostępniać przez własne sieci społecznościowe. Każda z pocztówek zawiera nazwę obiektu kulturowego w Ukrainie i przedarta jest na pół – jedna część zawiera zdjęcie obiektu przed rosyjską inwazją, zaś druga zdjęcie pokazujące zniszczenia spowodowane rosyjską agresją. Kliknięcie na pocztówkę odsyła nas do strony, na której znajdziemy więcej szczegółów – dokładne położenie zniszczonego obiektu, jego historię, a także broń użytą do destrukcji.

Instytut przygotował też osiem krótkich, około minutowych, filmów, w których znane osoby ze świata kultury, sportu i polityki odpowiadają o zniszczeniach i stratach zadanych dziedzictwu kulturowemu przez siły rosyjskie. Na przykład znany ukraiński piłkarz, kapitan narodowej drużyny A. Jarmołenko opowiada o zniszczeniu stadionu w Czernichowie, zaś brytyjski aktor H. Bonneville opisuje zniszczenia Charkowa. Filmy operują mocnymi wizualnymi materiałami i językiem patosu, np. Bonneville kończąc swoją wypowiedź, mówi: „You can destroy squares, but you can't destroy freedom"[13].

Zakończenie

Wojna Rosji przeciwko Ukrainie przez samych Ukraińców jest rozumiana w kategoriach nie tylko wojny o polityczne cele, lecz także wojny o prawo do posiadania własnej kultury i tożsamości. Jak ujął to cytowany już dyrektor Instytutu Ukraińskiego: „Jest całkiem oczywiste, że Rosja nie prowadzi wojny z Ukrainą o terytorium, ludność czy zasoby naturalne. To wojna przeciwko naszej kulturze,

13 Tłum. Możesz zniszczyć place, ale nie możesz zniszczyć wolności.

językowi, tożsamości, historii, prawu do naszego geopolitycznego wyboru" (Sheyko 2022). Dlatego kultura jest tak ważna, aby podtrzymać ducha walki Ukraińców oraz poczucie narodowej spójności i tożsamości, które znalazły się w zagrożeniu.

W artykule analizie poddano imponującą kulturową mobilizację ukraińskiego społeczeństwa w czasie pełnoskalowej rosyjskiej inwazji. Pokazano, że w dużej mierze była ona rezultatem udanej polityki kulturalnej wdrożonej przez ukraińskie władze po 2014 r. Polityka ta przyczyniła się do aktywizacji ukraińskojęzycznego środowiska twórców, a jednocześnie – do wzrostu dumy narodowej wśród Ukraińców i poczucia kulturowej odrębności od coraz gorzej postrzeganych Rosjan. Także instytucje kulturalne, które powstały bądź zostały radykalnie zreformowane przez pomajdanowe władze, po lutym 2022 r. przyjęły na siebie odpowiedzialność i ciężar wspierania oraz koordynowania różnego rodzaju kulturalnych projektów i inicjatyw, których celem jest wzmacnianie odporności i oporu ukraińskiego społeczeństwa.

Ukraińskie władze w 2022 r. były też dalece bardziej niż osiem lat wcześniej świadome, jak ważne jest zwycięstwo w wojnie informacyjnej i globalne rozpowszechnianie swoich narracji. Udane ramowanie rosyjskiej inwazji nie tylko jako ataku na ludność cywilną, lecz także ataku na kulturę pozwoliło w bezprecedensowy sposób zmobilizować zarówno lokalną, jak i światową opinię publiczną, w tym artystów, prestiżowe instytucje kultury i międzynarodowe organizacje, które udzieliły swojego poparcia Ukrainie. To poparcie wyraża się m.in. w podświetlaniu znanych budynków kolorami ukraińskiej flagi na rzecz solidarności z Ukrainą, wezwania do wsparcia Ukrainy w czasie koncertów, programów telewizyjnych i radiowych czy festiwali filmowych. Równie ważne są listy poparcia sygnowane przez artystów oraz organizacje i instytucje kulturalne z całego świata, gdyż symboliczne i moralne wsparcie przekłada się na wsparcie materialne czy polityczne.

Działania Instytutu Ukraińskiego w zakresie dyplomacji kulturalnej zmierzające do promowania kultury ukraińskiej na świecie przynoszą wymierne efekty. W 2022 r. Ukraina osiągnęła imponujący wzrost w rankingu Global Soft Power Index, zmieniając swoją pozycję z 61 na 37 miejsce. Minister spraw zagranicznych Ukrainy, D. Kuleba, podsumował te wyniki słowami:

> Ukraina przestała być terra incognita. […] W ciągu ostatniego roku zrobiła wielki wysiłek, by opowiedzieć swoją historię, ustawić swoją narrację i zdobyć wsparcie. Wszystkie te wysiłki, począwszy od prezydenta a skończywszy na aktywistach, opłaciły się (Ukraine… 2022).

Efekty przynoszą też kampanie wzywające do bojkotowania rosyjskiej kultury, organizowane zarówno przez państwowe instytucje, jak i organizacje pozarządowe i pojedynczych aktywistów. Hasłem, które w 2022 r. promował Ukraiński Fundusz Kulturalny było „Culture isn't apolitical", odwołujące się do faktu, że Rosja

świadomie wykorzystuje swoją kulturę „do propagandy rosyjskiego świata". Do bojkotu rosyjskiej kultury wielokrotnie wzywał również Instytut Ukraiński. W rezultacie w 2022 r. w wielu miejscach na świecie zlikwidowano festiwale rosyjskiego kina czy wystawy rosyjskiej sztuki, opery i filharmonie zmieniły swoje programy, usuwając z nich rosyjskich kompozytorów, a rosyjscy artyści przestali być zapraszani na prestiżowe wydarzenia kulturalne. W połączeniu z rozwijającą się debatą o potrzebie dekolonizacji myślenia o Rosji i Europie Wschodniej może to prowadzić do trwałej zmiany hierarchii kultur, przez dekady promowanej przez Rosję, i zwiększenia świadomości różnorodności i hybrydowości w tej części Europy.

Bibliografia

Banasik, M. | Parafianowicz, R. (2015), Teoria i praktyka działań hybrydowych, [w:] Zeszyty Naukowe AON 2 (99), 5-25.

Baraban, A. (2022), Maks Bars'kykh prezentuvav patriotychnu pisnyu, yaku prysvyatyv ukrayins'kym viys'kovym, [Макс Барських презентував патріотичну пісню, яку присвятив українським військовим,] [in:] https://telegraf.com.ua/ukr/kultura/2022-05-30/5706522-maks-barskikh-prezentoval-patrioticheskuyu-pesnyu-kotoruyu-posvyatil-ukrainskim-voennym-video (accessed: 07.04.2025).

Ben, B. (2019), Explosion of new Ukrainian music after introduction of protectionist language quotas, [in:] https://euromaidanpress.com/2019/10/30/explosion-of-new-ukrainian-music-after-introduction-of-protectionist-language-quotas/ (accessed: 07.04.2025).

Biy… (2022), Biy za Ukrayinu. V Ivano-Frankivs'ku v Den' peremohy nad natsyzmom startuye mystets'kyy proyekt, [Бій за Україну. В Івано-Франківську в День перемоги над нацизмом стартує мистецький проєкт,] [in:] https://life.nv.ua/ukr/art/biy-za-ukrajinu-misteckiy-blagodiyniy-proyekt-de-i-koli-50239672.html (accessed: 03.04.2024).

Botanova, K. (2016), Back to the Future in Ukraine: Cultural Policies Two Years After Maidan, [in:] https://www.eurozine.com/back-to-the-future-in-ukraine/ (accessed: 07.04.2025).

Chernetsky, V. (2003), Postcolonialism, Russia and Ukraine, [in:] Ulbandus Review 7, 32-62.

Dabert, D. (2024), Kino w podróży. Sytuacja ukraińskiej kinematografii po 1991 roku, [w:] Studia Filmoznawcze 35, 21-45.

Dlya… (2022), Dlya ditey i ZSU: blahodiynyy proyekt Kyyivs'koho teatru lyal'ok, [Для дітей і ЗСУ: благодійний проєкт Київського театру ляльок,] [in:] https://weekend.today/gorod/blagodijnyj-proyekt-kyyivskogo-teatru-lyalok.htm (accessed: 03.04.2024).

Gerasimov, I. (2014), Ukraine 2014: The First Postcolonial Revolution. Introduction to the Forum, [in:] Ab Imperio 3, 22-44.

Hrabovskyi, S. | Losiev, I. (2014), Potribna teledekolonizatsiia!, [Грабовський, С. | Лосєв, І. (2014), Потрібна теледеколонізація!,] [in:] https://day.kyiv.ua/uk/article/media/potribna-teledekolonizaciya (accessed: 03.04.2024).

Hrudka, O. (2023), Ukrainian songs flood YouTube charts as Russian influence wanes, [in:] https://euromaidanpress.com/2023/09/28/ukrainian-songs-flood-youtube-charts-as-russian-influence-wanes/?utm_source=chatgpt.com (accessed: 07.04.2025).

Kalush… (2022), Kalush Orchestra pislya vystupu na Yevrobachenni zaklykav vryatuvaty Mariupol' i "Azovstal'", [Kalush Orchestra після виступу на Євробаченні закликав врятувати Маріуполь і "Азовсталь",] [in:] https://suspilne.media/239541-kalush-orchestra-pisla-vistupu-na-evrobacenni-zaklikav-spasti-mariupol-i-azovstal/ (accessed: 03.04.2024).

Kaszuba, M. (2023), The concept of war of the Russian Federation. Military instruments in the Russian power policy in 2014, [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski 14 (2), 153-168.
Kotubey, O. (2022), "Kultura pratsiuie na vyperedzhennia": Seitablaiev, Beniuk ta Rizol pro Natsionalnyi tur "Kino zarady peremohy!", [Котубей, О. (2022), "Культура працює на випередження": Сеітаблаєв, Бенюк та Різоль про Національний тур "Кіно заради перемоги!",] [in:] https://suspilne.media/culture/279983-kultura-pracue-na-viperedzenna-seitablaev-benuk-ta-rizol-pro-nacionalnij-tur-kino-zaradi-peremogi/ (accessed: 03.04.2024).
Kulyk, V. (2019), Memory and Language: Different Dynamics in the Two Aspects of Identity Politics in Post-Euromaidan Ukraine, [in:] Nationalities Papers 47 (6), 1030-1047.
Kulyk, V. (2024), National Identity in Time of War: Ukraine after the Russian Aggressions of 2014 and 2022, [in:] Problems of Post-Communism 71 (4), 296-308.
Matusiak, A. (2020), Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną. Wrocław.
Mazur, A. (2014), V Ukrayini zaboronyly pokazuvaty "Tarasa Bul'bu" z Bohdanom Stupkoyu, [В Україні заборонили показувати "Тараса Бульбу" з Богданом Ступкою,] [in:] https://zn.ua/ukr/CULTURE/v-ukrayini-zaboronili-pokazuvati-tarasa-bulbu-z-bogdanom-stupkoyu-159868_.html (accessed: 07.04.2025).
Molfar (2022), What music did Ukrainians listen to in 2022: Russian artists in the charts. Molfar analytics, [in:] https://molfar.com/en/blog/what-music-did-ukrainians-listen-to-in-2022 (accessed: 07.04.2015).
Moskvychova, A. (2020), Vid Dzhamaly do "Motanky": yak movni kvoty na radio vplynuly na ukrayins'ku muzyku, [Від Джамали до «Мотанки»: як мовні квоти на радіо вплинули на українську музику,] [in:] https://www.radiosvoboda.org/a/jak-kvoty-na-radio-vplynuly-na-ukrainsku-muzyku/30430947.html (accessed: 07.04.2025).
Mori, Y. (2022), L'vivs'ka opera provede seriyu blahodiynykh onlayn-kontsertiv "Together with Ukraine", [Мері, Є. (2022), Львівська опера проведе серію благодійних онлайн-концертів "Together with Ukraine",] [in:] https://suspilne.media/235747-lvivska-opera-provede-seriu-blagodijnih-onlajn-koncertiv-together-ukraine-ih-transluvatimut-u-32-krainah/ (accessed: 03.04.2024).
Notes… (2022), Notes from Ukraine, [w:] https://ui.org.ua/en/sectors-en/carol-of-the-bells-at-carnegie-hall/ (accessed: 03.04.2024).
Olzacka, E. (2023), The Development of National Cinema in Post-Maidan Ukraine, [in:] East European Politics and Societies 37 (2), 435-454.
Olzacka, E. (2024), The development of Ukrainian cultural policy in the context of Russian hybrid aggression against Ukraine, [in:] International Journal of Cultural Policy 30 (2), 141-157.
Osipian, A. (2014), Ukrayna vse zhe obrela sobstvennoe lytso, [Украина все же обрела собственное лицо,] [in:] Ab Imperio 3, 177-182.
Pacek, B. (2018), Wojna hybrydowa na Ukrainie. Warszawa.
Pesenti, M. (2020), Cultural Revival and Social Transformation in Ukraine. The Role of Culture and the Arts in Supporting Post-Euromaidan Resilience, [in:] www.chathamhouse.org/2020/11/cultural-revival-and-social-transformation-ukraine (accessed: 03.04.2024).
Portnov, A. (2014), Maydan y posle Maydana, [Майдан и после Майдана,] [in:] Ab Imperio 3, 209-217.
Postcards… (2022), Postcards from Ukraine, [in:] https://ui.org.ua/en/postcards-en/ (accessed: 03.04.2024).
Riabchuk, M. (2016), Ukrainians as Russia's negative 'other': History comes full circle, [in:] Communist and Post-Communist Studies 49 (1), 75-85.
Sheyko, V. (2022), V epitsentri uvahy: pidsumky 2022 r. v kul'turniy dyplomatiyi, [Шейко, В. (2022), В епіцентрі уваги: підсумки 2022 року в культурній дипломатії,] [in:] https://lb.ua/culture/2022/12/30/540637_epitsentri_uvagi_pidsumki_2022_r..

html?fbclid=IwAR3RneWA1q3ajPkD5Qb9_a7cpBeQ6y_GFcshzi4g4SAwzgVSVZEthOJXvxM (accessed: 03.04.2024).

U den… (2022), U den svitovoi premiery komanda filmu "Bachennia metelyka" provela aktsiiu na pidtrymku Ukraïny na chervonii dorizhtsi Kannskoho kinofestyvaliu, [У день світової прем'єри команда фільму "Бачення метелика" провела акцію на підтримку України на червоній доріжці Каннського кінофестивалю,] [in:] https://usfa.gov.ua/press-center/u-den-svitovoi-premyery-bachennya-metelyka-komanda-filmu-provela-akciyu-na-pidtrymku-ukrainy-na-i12101 (accessed: 03.04.2024).

UKF… (2022), UKF zapuskaye proyektc "Mystetstvo peremohy" – art-portal na pidtrymku neperemozhnoho dukhu ukrayintsiv, [УКФ запускає проєкт "Мистецтво перемоги" – арт-портал на підтримку непереможного духу українців,] [in:] https://ucf.in.ua/news/mystetstvo_peremohy (accessed: 03.04.2024).

Ukraine… (2022), Ukraine now sits among the top 20 most influential countries in the world according to the global soft power ranking, [in:] https://ui.org.ua/en/news-en/ukraine-now-sits-among-the-top-20-most-influential-countries-in-the-world-according-to-the-global-soft-power-ranking/ (accessed: 03.04.2024).

Vladyslav… (2022), Vladyslav Berkovs'kyy: "Zberihaymo fakty pro rosiys'ko-bilorus'ku ahresiyu", [Владислав Берковський: "Зберігаймо факти про російсько-білоруську агресію",] [in:] https://ucf.in.ua/news/28-02-2022 (accessed: 03.04.2024).

Zakusylo, M. (2016), Kvoty. Perezavantazhennia, [Закусило, М. (2016), Квоти. Перезавантаження,] [in:] https://detector.media/rinok/article/112956/2016-02-19-kvoty-perezavantazhennya/ (accessed: 03.04.2024).

Zhurzhenko, T. (2021), Fighting Empire, Weaponising Culture: The Conflict with Russia and the Restrictions on Russian Mass Culture in Post-Maidan Ukraine, [in:] EuropeAsia Studies 73 (8), 1441-1466.